

Maria Dąbrowska
(7 VI 1943–29 XI 2019) — wspomnienie

Ryc. 1. Maria Dąbrowska podczas badań archeologicznych w Waniewie, 2014 r. (fot. W. Bis)

Dr Maria Dąbrowska — Maria, Marita, Marysia — jak nazywali Ją znajomi, współpracownicy, przyjaciele, koleżanki i koledzy, odeszła niespodziewanie pod koniec ubiegłego roku. Chociaż Jej dotkliwy brak czujemy niezmiennie, to pozostają nam wspomnienia, których każdy z nas wiele zachował.

Urodziła się w podwarszawskim Brwinowie w roku 1943, gdzie spędziła dzieciństwo i młodość. Po ukończeniu szkoły średniej w 1961 r. rozpoczęła studia na Uniwersytecie Warszawskim, w ówczesnej katedrze Archeologii Polskiej i Powszechnej. To wpływ wykładowców i mentorów, nawiązane wówczas znajomości, udział w opracowaniu zabytków z wykopalisk na Starym i Nowym Mieście w Warszawie, a przechowywanych w piwnicach kamienicy Kościelskich na ul. Świętojańskiej, przesądziły o wyborze przez Nią przyszłej profesji.

Decydująca okazała się także rozpoczęta wtedy, a kontynuowana do końca życia współpraca z Mirosławą Gajewską i Jerzym Kruppé, pracownikami ówczesnego Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, podczas badań wykopaliskowych we Fromborku, Solcu nad Wisłą i Janowcu nad Wisłą, w których zaczęła brać udział jeszcze jako studentka.

Pani Maria zyskała tam pierwsze szlify w terenowej praktyce archeologicznej, w zakresie badań nad późnym średniowieczem i nowożytnością, wykluwającej się wówczas w Polsce specjalizacji nazwanej z czasem archeologią staropolską lub historyczną.

Pozycję Marii Dąbrowskiej jako współtwórczyni owej dyscypliny ugruntowały liczne opracowania poświęcone dawnym urządzeniom grzewczym — piecom kaflowym i kominkom. Początek dała im praca magisterska zatytułowana „O najdawniejszych kaflach warszawskich z XIV–XV w.”, napisana pod kierunkiem prof. Witolda Hensla i obroniona w 1966 r. Wyznańczyła ona zarazem na kolejne dziesięciolecia główny kierunek badań Autorki. Podjęcie tej tematyki w latach sześćdziesiątych XX w. było *novum* w polskiej archeologii, a dzięki wszechstronnej analizie tych niedostrzeganych dotąd zagadnień i znalezisk, Pani Maria stała się stopniowo niekwestionowanym w kraju autorytetem w dziedzinie kaflarstwa.

Jej dysertacja doktorska, której promotorem była prof. Zofia Kamińska, obroniona w Instytucie Historii Kultury Materialnej w 1987 r. i w tym samym roku wydana pt. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, to lektura obowiązkowa i kompendium wiedzy dla wszystkich adeptów archeologii późnego średniowiecza i nowożytności do dziś, pomimo upływu 33 lat od jej edycji i znacznego przyrostu zasobu źródeł materialnych. Wyznacza bowiem standardy w zakresie systematyki kafla i pieców, zasad ich opisu oraz identyfikacji stylistyczno-technologicznej i chronologicznej. Nie można zajmować się kaflami bez odwołania do tej pozycji.

Na przestrzeni blisko półwiecza — od roku 1970 do 2017 ukazało się łącznie ponad 30 publikacji autorstwa Marii Dąbrowskiej, w tym rozdziały w pracach zbiorowych, artykuły i recenzje dotyczące systemów ogrzewania wnętrz stosowanych na ziemiach polskich i w krajach ościennych od XIV po XX w. Kilukrotnie były to również współredakcje poświęconych temu krajowym wydawnictwom, podstawowych w zakresie literatury przedmiotu: *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy — podobieństwa — różnice* (red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007); *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce* (red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010); 27 numer serii Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica (red. M. Dąbrowska, Cz. Hadamik, L. Kajzer, Łódź 2010). Dla samej Badaczki istotny był udział w roli konsultanta ze strony polskiej oraz opracowanie w języku polskim haseł dotyczących kaflarstwa do monumentalnego katalogu Evy Roth Heege, który ukazał się kilka lat temu¹.

Problematyka poruszana przez Marię Dąbrowską z czasem znalazła uznanie w gronie archeologów, historyków sztuki i muzealników oraz zyskała licznych kontynuatorów. Wielu z nich, z różnych polskich i zagranicznych ośrodków naukowych i placówek muzealnych konsultowało z Nią swoje materiały, analizy i interpretacje, przedstawiało do zaopiniowania opracowania i przygotowywane publikacje. A Ona służyła pomocą i radą, dzieliła się doświadczeniem, udostępniała literaturę. Rozszerzanie grona osób zainteresowanych tymi zagadnieniami i rozwój badań cieszyły Ją i dawały Jej ogromną satysfakcję.

Dlatego też niezmiernie ważne stały się dla Pani Marii spotkania naukowe pod nazwą „Warsztaty Kaflarskie”, zainicjowane w Gnieźnie w 1994 r.², zaś od roku 1997 organizowane przez Nią systematycznie w Warszawie, w ramach Komisji Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN. Wszystkich odbyło się łącznie 22, z czego ostatnie 14 czerwca 2017 r. Zgodnie z założeniem, stały się one forum wymiany informacji między badaczami zajmującymi się dawnymi urządzeniami grzewczymi, przedstawicielami różnych dyscyplin, okazją do prezentacji kafla przede wszystkim jeszcze niepublikowanych, nowo odkry-

¹ *Ofenkeramik und Kachelofen: Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL): mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*, Basel 2012.

² „Warsztaty Kaflarskie” po raz pierwszy zorganizowane zostały w związku z sesją naukową towarzyszącą otwarciu wystawy kafla w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, a początkowo odbywały się w Gnieźnie albo w Poznaniu z inicjatywy Czesława Strzyżewskiego (z MPPP w Gnieźnie) oraz Tadeusza Łaszewicza (z Poznańskiego Oddziału Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich).

Ryc. 2. Maria Dąbrowska ze zdunami podczas prac nad rekonstrukcją pieca z 1737 r. przeniesionego z pałacu w Karkajmach do Fromborka, 1977 r. (fot. z archiwum Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku)

tych lub niedawno zakupionych przez instytucje muzealne, konsultacji w tym zakresie. Niektóre spotkania poświęcone były omówieniu nadrzędnych, wybranych kwestii, takich jak: terminologia, sposoby dokumentacji kafli, odtwarzanie brył pieców, zdobnictwo. Obecność podczas tych sesji wielu osób, zarówno studentów, jak i doświadczonych badaczy, przybywających z różnych ośrodków z całej Polski świadczy, że główny cel, jakim było zbliżenie środowiska oraz rozpowszechnienie tej tematyki, został osiągnięty. Nie udało się natomiast przygotować publikacji sumującej najważniejsze ustalenia z „Warsztatów” i prezentującej aktualne wytyczne w zakresie tematyki kaflarskiej, co od długiego czasu było zamiarem Organizatorki.

Szczególne miejsce wśród Jej dokonań zajmowały rekonstrukcje nowożytnych pieców. Efekt tych żmudnych i wieloetapowych prac w postaci stojącego we wnętrzu urządzenia urzeczywistnił się tylko w jednym przypadku — na zamku w podlaskim Tykocinie (piec z pierwszej połowy XVII w.; realizacja w latach 2003–2010). Inne pozostały na etapie projektów, w formie papierowej dokumentacji i rysunkowych wizualizacji, np. siedemnastowieczne piece z Zamku Królewskiego w Warszawie, z kamienicy pokrzyżackiej w Pucku oraz dwa inne z tykocińskiego założenia. Maria Dąbrowska była też wielokrotnie konsultantką podobnych prac, chociażby podejmowanych niedawno a dotyczących osiemnastowiecznego pieca w pałacu w Wilanowie oraz z końca XIX w. w pałacu w Rogalinie. Brała także czynny udział w postawieniu osiemnastowiecznego pieca przywiezionego z pałacu w Karkajmach w pałacu biskupim we Fromborku (ryc. 2).

Wśród doświadczeń terenowych, prócz wcześniej wspomnianych, istotnymi były też inne badania wykopaliskowe pod kierunkiem Jerzego Kruppé — w Oświęcimiu, w obozie zagłady Auschwitz (1967) oraz wieloletnie, archeologiczno-architektoniczne we Fromborku — w obrębie warowni na Wzgórzu Katedralnym i szpitala św. Ducha (od lat sześćdziesiątych do roku 1980). Szczególne znaczenie miały dla Marii Dąbrowskiej prace o takim charakterze, którymi sama kierowała w latach 1996–2001, w kościele p.w. św. Katarzyny na stołecznym Służewie i na otaczającym go cmentarzu przykościelnym o średniowiecznej genezie. Miało na to wpływ kilka czynników — wyjątkowa atmosfera tego historycznego miejsca, zainteresowanie ich przebiegiem i przychylność ze strony proboszcza — księdza prałata Józefa Maja, niecodzienne warunki prowadzenia prac (w niezmiennie funkcjonującym kościele, także w okresie jesienno-zimowym) oraz ich szeroki zakres. Wyniki badań zostały wstępnie opublikowane w artykułach, które ukazały się na łamach „Rocznika Warszawskiego” (2001) i „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej” (2012) oraz w monografii *Służew i jego kościół* (2013).

Równocześnie Maria Dąbrowska rozpoczęła współpracę z Muzeum Zamkowym w Malborku i prowadziła trwające z przerwami od 1996 do 2010 r. badania archeologiczno-architektoniczne na Przedzamczu Północnym tamtejszej siedziby Wielkich Mistrzów, tj. w obrębie nierozpoznanej dotąd, gospodarczej części tego kompleksu. Przyniosły one m.in. odkrycie pozostałości zlokalizowanej tam ludwisarni, Steinhoffu i browaru. Podczas pobytu w Malborku współpracowała z innymi badaczami zajmującymi się tematyką budownictwa i ekonomiki krzyżackiej, uczestniczyła w wielu wydarzeniach muzealnych, nawiązała bliskie znajomości i przyjaźnie, wiążąc się emocjonalnie z tym miejscem. Efektem wykonanych tam prac są obszerne opracowania w formie maszynopisów oraz dwa artykuły opublikowane w materiałach z XV Sesji Pomorzoznawczej (2007) i w serii *Archaeologia Historica Polona* (2009).

Ostatnimi wykopaliskami w Jej karierze naukowej okazały się podjęte w Waniewie na Podlasiu, na terenie siedziby rodu Radziwiłłów, przeprowadzone w roku 2009 i 2014. Ich rezultaty omówiła w rozdziale monografii poświęconej gminie Sokoły (2011), w której relikty te są zlokalizowane, podkreślając przy tym potencjał badawczy stanowiska.

Poza dominującą problematyką systemów grzewczych, Pani Maria zajmowała się również wieloma innymi aspektami dawnej kultury materialnej. Między innymi miała ważny wkład w powstanie pierwszego tomu *Zarysu Historii Kultury Materialnej*, obejmującego stulecia od VII do XII w. (1976), w którym poza tekstami własnymi (o użyskiwaniu kamienia i jego obróbce, o mieszkaniu i odzieży) i napisanymi wraz z M. Dembińską (o glinie i obróbce skóry), przygotowała całą dokumentację ikonograficzną do tej syntezy. Uczestniczyła również (wraz z M. Gajewską i J. Kruppé) w opracowaniu późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń ceramicznych z badań archeologicznych w Sandomierzu, ze stanowisk Zamek II i Collegium Gostomianum (zamieszczonych w obu tomach monografii *Sandomierz. Badania 1969–1973*, Warszawa 1993, 1996).

Zaangażowana była również w przygotowanie dwóch publikacji powstałych na bazie referatów wygłoszonych w trakcie konferencji organizowanych przez Zakład HKM: *Szpitalnictwo w dawnej Polsce* (wraz z J. Kruppé, Warszawa 1998) i *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1: Od średniowiecza do wieku XVIII* (wraz z A. Klonderem, Warszawa 2002).

Ponadto, w latach 2004–2007 ze strony IAE PAN koordynowała realizację dużego, interdyscyplinarnego grantu badawczego zatytułowanego „Polskie dziedzictwo kulturowe w nowej Europie”³.

Jubileusz 70 urodzin Pani Marii z udziałem wielu gości — przyjaciół, znajomych i współpracowników, oraz gronem autorów tekstów i licznych wpisów w *Tabulae Gratulatoria* w książce ofiarowanej wówczas Jubilatce (*Rzeczy i ludzie. Kultura materialna w późnym średniowieczu*

³ Był to grant PBZ — KBN-085/H01/2002/III.C, prowadzony przez Instytut Badań Literackich PAN.

o Jej szerokich kontaktach i sympatii, jaką się cieszyła.

Wkrótce potem Pani Maria odeszła na emeryturę, po 48 latach zawodowej aktywności. Uczestnicząc w tak wielu wydarzeniach w minionych dziesięcioleciach stała się skarbnicą wiedzy o dziejach Instytutu Archeologii i Etnologii PAN i o ludziach z nim związanych, o rodzinach i rozwoju archeologii historycznej w Polsce oraz o badaczach ją tworzących, opowieści poruszających i anegdotycznych. Z Instytutem związana była bowiem od początku, zaraz po studiach, obejmując kolejne stanowiska: od stażysty, pracownika godzinowego, przez asystenta (od 1973 r.), aż po adiunkta (od 1988 r.). Zatrudniona została w kierowanej przez Zofię Kamińską Pracowni Historii Rzemiosł i Wytwórczości Manufakturowej Zakładu Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych (przekształconego niedawno w Ośrodek). W latach 2002–2007 była jego kierownikiem, a także członkiem Rady Naukowej Instytutu poprzedniej kadencji.

Osobną, poważną część działalności Marii Dąbrowskiej stanowiła NSZZ „Solidarność”, którego była czynnym członkiem zarówno w podziemiu, jak i po jego legalizacji. Stała na czele Komisji Związkowej Instytutu w latach 2002–2014. W tym czasie negocjowała z Dyrekcją różne, niejednokrotnie skomplikowane kwestie dotyczące zatrudnienia, zabiegała o realną pomoc dla osób znajdujących się w trudnej życiowej sytuacji, dbała zarówno o młodszych kolegów zaczynających pracę, ale także — ze szczególną uwagą — o byłych pracowników, dotkniętych chorobami, egzystujących w biedzie i opuszczeniu. Ona też przed kilkunastu laty zainicjowała spotkania wigilijne, kontynuowane i traktowane jako coroczne, ważne wydarzenie w Instytucie, integrujące obecnych i emerytowanych pracowników.

Sama po przejściu na emeryturę uczestniczyła w zebraniach rodzimego Ośrodka i w okolicznościowych wydarzeniach, utrzymując kontakt z koleżankami i kolegami, interesując się bieżącą sytuacją Instytutu. Nadal też, aż do końca, pracowała. Sprawy i obowiązki związane z pracą zawsze bowiem traktowała priorytetowo.

Dokonaniami, którym poświęciła ostatnich kilka lat⁵, była analiza późnośredniowiecznych i nowożytnych kafli pozyskanych na terenie założenia zamkowego w Tykocinie, której efektem był rozdział: *Ogrzewanie wnętrza zamkowych*, włączony do publikacji wyników badań nad tym obiektem (Warszawa 2015)⁶, a przede wszystkim opracowanie oraz wydanie monografii współredagowanej z Jerzym Kruppé, *Janowiec nad Wisłą. Źródła archeologiczne do dziejów miasta (XVI–XVII w.)* (Warszawa 2017), w której jest także autorką trzech rozdziałów⁷. Było to przedsięwzięcie duże i absorbujące. Pani Maria miała też dalsze plany, na których się koncentrowała — przede wszystkim ukończenie opracowania rezultatów badań na malborskim Przedzamczu Północnym oraz na służewskim cmentarzu przykościelnym.

Dzięki emanującemu z Niej ciepłu i okazywanej wszystkim serdeczności, trosce i zainteresowaniu, nie tylko na stopie zawodowej, ale i prywatnej, szybko stawała się bliska innym. Maria Dąbrowska po prostu lubiła ludzi, przebywanie i rozmowę z nimi. Z taką samą atencją odnosiła się do studentów na praktykach⁸, osób przypadkowo spotykanych, jak do starych

⁴ W tej publikacji: *Bibliografia prac dr Marii Dąbrowskiej za lata 1968–2013* (s. 19–22).

⁵ Prace te były realizowane w ramach projektu NPRH nr 11H 11 021080, pt. „*Vetera et nova. Opracowanie źródeł archeologicznych z zasobów IAE PAN nowymi metodami badawczymi*”, realizowanego w IAE PAN w latach 2012–2017, pod kierunkiem dr hab. Zofii Sulgostowskiej, prof. PAN.

⁶ *Tykocin — zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007.*

⁷ *Prace wykopaliskowe na Rynku w Janowcu nad Wisłą (wykop 1A, 1B, 2, 6)* (s. 25–37); *Prace wykopaliskowe w zachodniej pierzei Placu Wolności w Janowcu nad Wisłą (wykop 3, 3A, 3B, 3C)* (s. 39–72); *Kafle z wykopalisk na Placu Wolności w Janowcu nad Wisłą* (s. 143–154).

⁸ Studenci z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, odbywający wakacyjne praktyki terenowe, uczestniczyli w kierowanych przez M. Dąbrowską pracach archeologicznych na warszawskim Służewie i w Malborku.

znajomych, czy do zasłużonych osobistości, z którymi się stykała w trakcie działalności służbowej i związkowej. Prywatnie Pani Maria świetnie gotowała — jej specjalnością były wielkanocne mazurki oraz owocowe nalewki; przepadała za sernikiem.

Pani Maria była nam szczególnie bliska, towarzysząc w rozmaitych wydarzeniach podczas naszej drogi życiowej i zawodowej od roku 1997 — od czasu studiów, gdy dołączyliśmy do prowadzonej przez Nią ekipy badającej przeszłość służewskiej świątyni, oraz przez kolejne lata naszej pracy w IAE PAN. Jej zawdzięczamy wsparcie i niezachwianą wiarę w nasze możliwości — od pisania i obrony prac magisterskich oraz doktorskiej, po realizację dużych projektów badawczych i przedsięwzięć wydawniczych w ostatnich latach. Pani Maria była dla nas nie tylko jednym z najważniejszych nauczycieli, kształtujących nasze profesjonalne umiejętności, doceniających, a zarazem wymagających i krytycznych, ale też prawdziwym przyjacielem i opiekunem. Najbardziej brakuje nam rozmów z Nią oraz Jej obecności tuż obok, niemal każdego dnia, do czego nas przyzwyczaiła przez te wszystkie lata.

Nagła śmierć Pani Marii Dąbrowskiej była dla wszystkich zaskoczeniem. Z ogromnym smutkiem pożegnaliśmy Ją 6 grudnia 2019 r., zgromadzeni — zgodnie z Jej życzeniem — w tym tak ważnym dla Niej kościele św. Katarzyny w Warszawie.

Jej sylwetka pochylona nad biurkiem w pokoju 309, na trzecim piętrze Instytutu przy Al. Solidarności 105 w Warszawie oraz promienny uśmiech zza okularów i znad sterty rozłożonych papierów, którym obdzielała osoby przechodzące korytarzem i przekraczające próg tego pokoju, wrył się w pamięć pracowników tej instytucji oraz odwiedzających Ją osób.

I taka właśnie — pogodna pozostanie dla nas na zawsze.

Magdalena Bis

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0002-0108-7625>)

Wojciech Bis

(Warszawa; <https://orcid.org/0000-0003-1142-408X>)